

Πάπυροι * Papyri

τόμος 2, 2013 * volume 2, 2013

Υγειονομική Φροντίδα και Περίθαλψη των Αγωνιστών του 1821

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής Υγιεινής και Κοινωνικής Ιατρικής, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, του Ιδρύματος Πατερικών Μελετών και του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης. Ελλάδα

THEODOROS DARDAVESIS, Associate Professor in Hygiene and Social Medicine, Aristotle University of Thessaloniki, Member of the D.S. of the Society of Macedonian Studies, of the Foundation of Studies of the Aimos Peninsula, of the Foundation of Patristic Studies and the Center of History of the Municipality of Thessaloniki. Hellas

Υγειονομική Φροντίδα και Περίθαλψη των Αγωνιστών του 1821

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ
THEODOROS DARDAVESIS

Εισαγωγή

Η περίοδος της Οθωμανικής καταδυνάστευσης, παρά τη μακράιωνη διάρκειά της, υπήρξε για την ομαδική συνείδηση των υπόδουλων Ελλήνων μια διαρκής προσωρινότητα, μέσα στην οποία καλλιεργήθηκε η μόνιμη αιτιολογία της εθνικής παλιγγενεσίας και η απελευθερωτική ιδεολογία των αλυτρώτων.

Το όραμα για την επανασυγκρότηση του δικαιούχου κράτους που καταλύθηκε το 1453 με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, υπήρξε όχι μόνο παθητική μνήμη συντήρησης της ιδέας της ελευθερίας, αλλά και ενεργητική υπενθύμιση ενός ανοιχτού λογαριασμού, που περνούσε από γενεά σε γενεά και όταν ευνοούσαν οι τρέχουσες συγκυρίες, εκδηλωνόταν ως εξέγερση.

Στα τετρακόσια χρόνια της Τουρκοκρατίας έχει καταγραφεί αξιοσημείωτος αριθμός εξεγέρσεων ποικίλης εμβέλειας, οι οποίες ανεξάρτητα από την ατυχή έκβασή τους λειτούργησαν ως πεδία ζύμωσης αξιών και συσσώρευσης εμπειριών, που συντέιναν στο έπος του απελευθερωτικού αγώνα του 1821 και στην ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στις 1 Ιανουαρίου 1822.

Για την επιτυχή έκβαση ενός απελευθερωτικού αγώνα της σημασίας και της διάστασης της ελληνικής επανάστασης του 1821 απαραίτητες προϋποθέσεις υπήρξαν, αφενός η ψυχική προετοιμασία των υπόδουλων Ελλήνων και αφετέρου η δημιουργία της ενδεδειγμένης υποδομής, που αφορούσε, μεταξύ άλλων, στη συγκρότηση αξιόμαχων δυνάμεων, στην εξασφάλιση πόρων και εφοδίων και στην οργάνωση επιμελητείας.

Η ανάπτυξη των χερσαίων στρατιωτικών δυνάμεων είχε ως βάση τα σώματα των κλεφτών και των αρματολών, ενώ οι ναυτικές δυνάμεις οργανώθηκαν σταδιακά με την μετατροπή των σιτοκάραβων της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών σε πολεμικά πλοία.^{1,2} Η εξασφάλιση πόρων και εφοδίων υπήρξε αρχικά ευθύνη της Φιλικής Εταιρείας και στη συνέχεια των συγκροτηθέντων αρχών της επανάστασης, όπως της Πελοποννησιακής Γερουσίας, του Αρείου Πάγου και άλλων.^{3,4}

Οι συνεχείς, όμως, προσπάθειες και πρωτοβουλίες στήριξης της επανάστασης με τη δημιουργία οργανωτικών δομών και την εξασφάλιση πόρων και εφοδίων, δεν περιελάμβαναν ιδιαίτερη μέριμνα για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των μαχητών και την ιατροκοινωνική προστασία των αμάχων.

Κατά τα τελευταία χρόνια της προεπαναστατικής περιόδου ο αριθμός των ιατρών, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες 1.000.000 περίπου κατοίκων, δεν υπερέβαινε τους 90. Μετά την επανάσταση και με την άφιξη στην Ελλάδα Ελλήνων και φιλελλήνων ιατρών από το εξωτερικό ο συνολικός αριθμός τους ουδέποτε υπερέβη τους 500, ενώ οι υπάρχουσες ανάγκες λόγω του πλήθους των τραυματιών από τις πολεμικές διενέξεις και των ασθενών από την εκδήλωση επιδημιών υπήρξαν τεράστιες.^{3,5,6} Τα δεδομένα αυτά, τα οποία είναι άξια κριτικής προσέγγισης και ανάλυσης, αναδεικνύουν τις τραγικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθη ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821 και αποδεικνύουν το μεγαλείο της ψυχής και την πίστη στην ελευθερία του σκλαβωμένου έθνους.

Οι συνθήκες δημόσιας υγείας

Οι συνθήκες υγιεινής διαβίωσης, ένδυσης και διατροφής, της συντριπτικής πλειοψηφίας των υπόδουλων Ελλήνων, θα μπορούσαν να αξιολογηθούν ως υποβαθμισμένες και να χαρακτηριστούν ως άθλιες την περίοδο της διεξαγωγής του αγώνα για την ελευθερία.

Οι παράγοντες, που συνεισέφεραν στη συνεχή υποβάθμιση της δημόσιας υγείας στα χρόνια της εθνικής παλιγγενεσίας αφορούσαν στις απρογραμματίστες και αλλεπάλληλες μετακινήσεις των αγωνιστών, στον αναγκαστικό συνωστισμό πληθυσμιακών ομάδων σε αστικά κέντρα, στις συχνές πολιορκίες πόλεων και οχυρών και στις συνεχείς πολεμικές αντιπαραθέσεις, που συνεπάγονταν αφενός ταλαιπωρίες, σε βαθμό ψυχοσωματικής εξόντωσης και αφετέρου έλλειψη πόσιμου νερού, τροφίμων, φαρμάκων και άλλων εφοδίων.¹ Επιπρόσθετα, σε ορισμένες περιοχές της χώρας το υγρό κλίμα και το γεωφυσικό περιβάλλον ευνοούσαν την εκδήλωση επιδημιών, που επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την ήδη δυσμενή κατάσταση των αγωνιστών και των οικογενειών τους.²

Ειδικότερα, η αγωνιώδης αναζήτηση προστασίας των κατοίκων της υπαίθρου συνεισέφερε στη συγκέντρωση πλήθους ανθρώπων σε οργανωμένες και οχυρωμένες πόλεις.⁴ Η συμβίωσή τους υπό άθλιες συνθήκες, χωρίς μηχανισμούς απομάκρυνσης των απορριμμάτων, με ελλείψεις στις υποδομές ύδρευσης και αποχέτευσης, οδηγούσε συχνά σε εκδήλωση σοβαρών επιδημιών.

Η πρώτη καταγεγραμμένη επιδημία μετά την κήρυξη της επανάστασης εκδηλώθηκε στην Τρίπολη, είχε ως αιτία τον εξανθηματικό τύφο και προκάλεσε περίπου 3.000 θανάτους, ενώ επιδημία τύφου εκδηλώθηκε, αργότερα, στο Ναύπλιο και σε άλλες πόλεις που τελούσαν υπό πολιορκία.^{8,9}

Η διατροφή των αγωνιζομένων Ελλήνων περιλάμβανε κυρίως ψωμί, παξιμάδια, βρασμένο καλαμπόκι και σπανιότερα κρέας και ψάρια. Περιλάμβανε, επίσης, κρασί και ρακή, ενώ το λάδι, φαίνεται, ότι ήταν το μόνο προϊόν διατροφής, που υπήρχε σε επάρκεια καθ' όλη τη διάρκεια του αγώνα.¹⁰

Σε περιπτώσεις πολιορκιών, όπως αυτή του Μεσολογγίου, οι πολιορκημένοι μετά την εξάντληση των αποθεμάτων τροφίμων αναγκάστηκαν να καταναλώσουν οτιδήποτε ήταν δυνατό να μασηθεί. Στην αρχή κατανάλωσαν όλα τα κατοικίδια ζώα που υπήρχαν, όπως άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια, καμήλες, σκύλους, γάτες, στη συνέχεια ποντικούς και κάθε άλλο «*ακάθαρτο ζώο*», ενώ χρησιμοποιήθηκαν ακόμα και δέρματα ζώων για τον κορεσμό της πείνας.^{9,11}

Στην απόγνωσή τους κάποιοι κατέφυγαν στη νεκροφαγία πτωμάτων και μάλιστα συγγενών τους.^{11,12}

Η ακατάλληλη διατροφή προκαλούσε δυσεντερία, που εξαντλούσε ακόμη περισσότερο τους αποδυναμωμένους οργανισμούς των αγωνιστών του 1821, ενώ έκδηλα ήταν τα συμπτώματα αβιταμινώσεων, κυρίως από την έλλειψη της βιταμίνης C, που προκαλούσε σκορβούτο.

Η πρόσβαση σε αποθέματα υγιεινού πόσιμου νερού ήταν συχνά προβληματική, είτε γιατί δεν επαρκούσαν οι διαθέσιμες ποσότητες για τις υφιστάμενες ανάγκες, είτε γιατί ο εχθρός κυρίευε τις πηγές υδροδοσίας και ανέκοπτε την ύδρευση πόλεων και περιοχών, που τελούσαν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων.

Τα νερά των πηγαδιών μολύνονταν είτε προσχεδιασμένα από τους μαχητές της ελευθερίας, για να μη χρησιμοποιούνται από τους Τούρκους, είτε με τα χάλκινα σκεύη, τα οποία έρριπταν οι Έλληνες στα πηγάδια για να τα κρύψουν, ιδιαίτερα την περίοδο της εκστρατείας του Δράμαλη:¹

«Τα πηγάδια του Άργους είχαν σχεδόν εξαντληθεί και τα ολίγα νερά που είχαν απομείνει είχαν δηλητηριασθεί από την οξείδωσιν των χαλκίνων σκευών που είχαν ρίψει μέσα φεύγοντας οι κάτοικοι δια να τα αποκρύψουν και να τα επανεύρουν αργότερα».

Οι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου έπιναν το γλυφό νερό της λιμνοθάλασσας, των λίγων πηγαδιών και των δύο δεξαμενών που ήταν γεμάτα πτώματα. Για το θέμα αυτό ο Κασομούλης αναφέρει στα «Απομνημονεύματά» του, τα εξής:¹³

«...το νερό των δεξαμενών είχε γίνει ένα μίγμα αλλόκοτον· ότι ήθελες μέσα εύρισκες· μυαλά, εντόσθια, αίμα, κεφάλια – και οι Έλληνες έπιναν και υπέμνεσκαν με όλην την αδιαφορίαν».

Συχνά, τα διάφορα λάφυρα και ιδιαίτερα τα ενδύματα που έπαιρναν οι ρακένδυτοι αγωνιστές από τους νεκρούς αντιπάλους τους, αποτελούσαν αιτίες σοβαρών λοιμώξεων που εξελισσόταν σε θανατηφόρες.^{9,14}

Γενικότερα, οι συνθήκες δημόσιας υγείας της εποχής και τα δεινά που προκαλούσε ο αγώνας για την ελευθερία ευνοούσαν την εκδήλωση σοβαρών ασθενειών, από τις οποίες οι κυριότερες ήταν η δυσεντερία, η χολέρα, η πανώλης, η ευλογιά και η ελονοσία, που προκάλεσαν αθροιστικά περισσότερους θανάτους, συγκριτικά με τις απώλειες στα πεδία των μαχών.¹⁵ Οι ασθένειες αυτές, που συχνά εξελίσσονταν σε επιδημίες και γενικότερα οι αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν, δεν έκαμψαν το ηθικό των Ελλήνων, που αγωνίζονταν νηστικοί, άρρωστοι, πληγωμένοι, αλλά με πείσμα, με αισιοδοξία και με πίστη για την κατάκτηση της ελευθερίας.

Οι επιστήμονες ιατροί κατά την επανάσταση του 1821

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αρκετοί νέοι από διάφορες περιοχές της υπόδουλης Ελλάδος, προερχόμενοι σχεδόν αποκλειστικά από εύπορες αστικές οικογένειες, έσπευδαν σε πανεπιστήμια ευρωπαϊκών πόλεων για να σπουδάσουν, κατά προτίμηση Ιατρική, διότι κατά

τον Κοραή «...θηριώδες έθνος εις μόνους τους ιατρούς αναγκάζεται να υποκρίνεται κάποιαν ημερότητα».¹⁶

Τα πανεπιστήμια επιλογής των Ελλήνων για ιατρικές σπουδές ήταν κυρίως της Πάδοβας, της Παβίας, της Πίζας και της Βιέννης, από τα οποία αποφοιτούντες με διπλώματα που έφεραν την αναφορά «*Natione Graecus*», επέστρεφαν στην υπόδουλη πατρίδα και συνέτειναν στο να αμβλύνουν τον πόνο των ραγιαδών αδελφών τους και στο να διατηρήσουν άσβεστη την πίστη στην ελευθερία.¹⁷ Κάποιοι εξ αυτών, ανερχόμενοι στην κλίμακα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απέκτησαν αξιώματα, όπως οι γιατροί Μαυροκορδάτος και Νικούσιος που έγιναν Μεγάλοι Διερμηνείς. Ορισμένοι, όπως ο Ηπίτης οργάνωσαν φιλελληνικά κομιτάτα στην Ευρώπη. Άλλοι, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής κατέστησαν διαφωτιστές του έθνους ή πολιτικοί της επανάστασης, όπως ο Α. Μαυροκορδάτος και ο Ι. Κωλέττης.

Τον Ρήγα Φεραίο τον πλαισίωσαν και τον στήριξαν στους αγώνες του οι ιατροί Εμμανουήλ Ιωάννης από την Καστοριά, Πολύζος Νικόλαος, Κυρίτσης Ιωάννης, Νικολαΐδης Δημήτριος, Φράγκος Πέτρος και οι φοιτητές της Ιατρικής Καρακάσης Κωνσταντίνος, Περραιβός Χριστόφορος και Σακελλάριος Γεώργιος.¹⁶

Στη Φιλική Εταιρεία συμμετείχαν ως μέλη δεκάδες ιατροί, ενώ αρκετοί υπήρξαν ευεργέτες του αγώνα όπως ο Αρσάκης από την Ήπειρο, ο Δελλαπόρτας από την Κεφαλλονιά, ο Σακελλάριος από την Κοζάνη και ο Φλέβας από τη Νάουσα. Τέλος, ιατρός ήταν ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος Ιωάννης Καποδίστριας.^{5,8}

Από τους επιστήμονες ιατρούς, λίγοι σχετικά, επέλεξαν να εμπλακούν στο ένοπλο σκέλος της εθνεγερσίας και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους αγωνιστές της επανάστασης (πίνακας 1).^{1,13,16,18-24} Όσοι τελικά ενεπλάκησαν, ασχολήθηκαν περισσότερο με την αντιμετώπιση παθολογικών καταστάσεων και ελάχιστα με τη φροντίδα τραυμάτων και κακώσεων, με συνέπεια η ιατρονοσηλευτική περίθαλψη να στηριχθεί σε φιλέλληνες αλλοδαπούς ιατρούς και κυρίως στους λεγόμενους πρακτικούς ή εμπειρικούς ιατρούς, οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση με τους κομπογιαννίτες και τους τσαρλατάνους.²⁵

Πίνακας 1. Κατανομή των επιστημόνων ιατρών που ενεπλάκησαν ενεργά στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821, κατά ονοματεπώνυμο, τόπο καταγωγής και Ιατρική Σχολή φοίτησης.

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
1	Αμιλιανός Στέφανος	Λέσβος	
2	Αλεξανδρίδης Δημήτριος	Τύρναβος	Ιένα
3	Αυγερινός Αγαμέμνων	Πύργος	Πάδοβα
4	Βαλλιάνος Θεόδωρος		
5	Βάγιας Λουκάς	Σούλι	
6	Βαλσαμάκης Μαρίνος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα
7	Βαλσαμάκης Νικόλαος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα
8	Βηλλαράς Ιωάννης	Ήπειρος	Πάδοβα
9	Βογορίτης - Ιωαννίδης Αθανάσιος		Μάλμπουργκ
10	Βρεττός - Παπαδόπουλος Α.		
11	Γαβδελάς Μιχαήλ	Ραψάνη	
12	Γαλάνης Αντώνιος		Πάδοβα
13	Γερακάρης Νικόλαος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
14	Γιατράκος Παναγιώτης	Άρνα Λακωνίας	Πάδοβα
15	Γλαράκης Γεώργιος	Χίος	Γκέτιγκεν
16	Δεσύλλας Δημήτριος	Πάργα	Πίζα
17	Δούκας Ιωσήφ	Σάμος	Πίζα, Φλωρεντία
18	Ελευθεράτος Ιωάννης	Ρέθυμνο	
19	Ευθυμιάδης Γεώργιος	Αμπελάκια	
20	Ευσταθίου Ιωάννης		
21	Ζωγράφος		
22	Ηπίτης Πέτρος	Πάργα	Βιέννη
23	Ιωνάς Γεώργιος		
24	Καλλέργης Νικόλαος		
25	Καλογερόπουλος Σπυρίδων	Κέρκυρα	Πάδοβα
26	Καλύβας Νικόλαος	Ζάκυνθος	Πετρούπολη
27	Κανέλλος Στέφανος	Κωνσταντινούπολη	Βίτσμπουργκ
28	Καρβελλάς Νικόλαος	Ζάκυνθος	Πίζα
29	Καρβελλάς Φραγκίσκος	Ζάκυνθος	Πάδοβα
30	Κατσαΐτης Σπυρίδων	Κεφαλλονιά	
31	Κλάδος Μαρίνος	Κρήτη	
32	Κονιστριώτης Γεώργιος		Φλωρεντία
33	Κρίτης Στέφανος	Κέρκυρα	
34	Κωλέττης Ν. Ιωάννης	Συρράκο	Πίζα
35	Λουδοβίκος Σωτήριος		
36	Μαράτος Νικόλαος		
37	Μελισσηνός Άγγελος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Φλωρεντία, Μομπελλιέ
38	Ναύτης Μιχαήλ	Σμύρνη	
39	Νικολαΐδης Χρήστος	Παλιούρι	
40	Νίτσος Δημήτριος	Ιωάννινα	Παβία, Νάπολη, Παρίσι
41	Ντούρης Μάρκος		
42	Οικονόμου Στέφανος	Τζάρτζανη	Ιένα
43	Ολύμπιος Ιωάννης	Σκοτίνα Ολύμπου	
44	Παλαμηδάς Π. Ιωάννης	Βόλος	
45	Πανταζιάδης Ιωάννης		
46	Παπαλεξόπουλος Νικόλαος	Ναύπλιο	
47	Πασχάλης Θεόδωρος	Σμύρνη	Πάδοβα
48	Πελοπίδας Κωνσταντίνος	Ιωάννινα	
49	Περίδης Πέτρος		
50	Περόγλου Ν. Στυλιανός	Σμύρνη	
51	Πετρίτσης Δ. Στάμος	Κεφαλλονιά	
52	Πίκολος Νικόλαος - Σπυρίδων	Τύρναβος	Βουκουρέστι, Παρίσι
53	Πολυλάς Αντώνιος	Κέρκυρα	
54	Πρασακάκης Ε. Ιωάννης	Χίος	Λωζάνη, Μομπελλιέ, Παρίσι
55	Πυλαρινός Σ. Σταματέλος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
56	Πύρρος Διονύσιος		Παβία

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
57	Ραζής Κωνσταντίνος	Αιτωλικό	
58	Ρόδιος Γ. Παναγιώτης	Ρόδος	Πάδοβα
59	Σοφιανόπουλος Παναγιώτης	Σκοπωτός Καλαβρύτων	Πάδοβα
60	Σπαγαρίνης Αλέξανδρος		Πεδεμόντιο
61	Σπαθής Στυλιανός		Βιέννη
62	Στεφανίτσης Δ. Πέτρος	Λευκάδα	
63	Στεφάνου Παναγιώτης	Ζάκυνθος	Πάδοβα
64	Τυπάλδος – Κοζάκης Γεώργιος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
65	Τυπάλδος – Χαριτάτος Δημήτριος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
66	Φιλητάς Χριστόφορος	Ήπειρος	Νάπολη
67	Φωκάς Ηλίας		
68	Φωτιάδης Εμμανουήλ		Μόναχο, Βιέννη
69	Χριστόπουλος Αθανάσιος	Καστοριά	Πάδοβα
70	Χρόνιας Ι. Δροσινός	Αμπελάκια	Βιέννη
71	Χρυσοβελόνης Γεώργιος	Χίος	Πίζα
72	Χρυσοβελόνης Ιωάννης	Χίος	Πίζα

Οι πρακτικοί ιατροί κατά την επανάσταση του 1821

Οι πρακτικοί ή εμπειρικοί ιατροί ασκούσαν τη λεγόμενη «Δημόδη Ιατρική», κυρίως, στις ορεινές περιοχές της χώρας.²⁶ Ήταν ιδιαίτερα επιδέξιοι στην ανάταξη εξαρτημάτων και καταγμάτων, στην περιποίηση τραυμάτων και στην πραγματοποίηση μικροεπεμβάσεων, με συνέπεια να καλούνται και «ιατροχειρουργοί». Τους αποκαλούσαν, επίσης, «ιατροφαρμακοποιούς», γιατί, εκτός των ιατρικών πράξεων που επιτελούσαν, παρασκεύαζαν φάρμακα και συνέλεγαν βότανα, τα οποία χορηγούσαν, κατά περίπτωση, σε ασθενείς και τραυματίες.²⁷

Οι πρακτικοί ιατροί διακρίνονταν σε εξοχότατους, σε καλογιατρούς και βοτανοπώλες και έχαιραν εκτίμησης, διότι ήταν κοντά στους απλούς ανθρώπους στους οποίους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους χωρίς ή με συμβολική αμοιβή.

Συνήθως, η μετάδοση των γνώσεων και των εμπειριών στην άσκηση της πρακτικής ιατρικής ήταν οικογενειακή υπόθεση και περνούσε από τον πατέρα στα παιδιά του. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί η λειτουργία πρακτικών ιατροφαρμακευτικών σχολείων στην Αθήνα, το Καρπενήσι, τη Σπάρτη, τη Χίο και αλλού, στα οποία διδάσκονταν σχετικά μαθήματα.²⁸⁻³⁰ Ένα τέτοιο ιατροφαρμακευτικό σχολείο ιδρύθηκε στο Μυστρά από τον Παναγιώτη Γιατράκο πριν από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα. Στο σχολείο αυτό μαθήτευσαν οι πέντε νεώτεροι αδελφοί του Ανδρέας, Γεώργιος, Ηλίας, Μιχαήλ και Νικόλαος και αρκετοί άλλοι πρακτικοί ιατροί, όπως ο Ευαγόρας, ο Καστάνης, ο Παπαδάκης, ο Πετιμεζάς, ο Στρατάκης και ο Χασανάκος. Ορισμένοι εξ αυτών, εκτελούντες διπλά καθήκοντα γιατρού και πολεμιστού, έπεσαν ενδόξως μαχόμενοι.²⁹

Ο Παναγιώτης Γιατράκος είχε σπουδάσει για βραχύ χρονικό διάστημα Ιατρική στην Ιταλία και για το λόγο αυτό θεωρείτο από τους σύγχρονούς του επιστήμονας ιατρός και όχι πρακτικός. Ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας και οπλαρχηγός σώματος, με το οποίο έλαβε μέρος σε αρκετές μάχες. Σε ανύποπτο χρόνο, πριν από την κήρυξη της επανάστασης, είχε προμηθευτεί

τριακόσια (300) κιβώτια γεμάτα με χειρουργικά εργαλεία και φάρμακα, υλικό που αποδείχθηκε πολύτιμο κατά την πρώτη περίοδο του αγώνα.²⁹

Στη Φιλική Εταιρεία με το βαθμό του κατηχητή συμμετείχαν οι πρακτικοί ιατροί Γιατράκος, Α. Πελοπίδας και Χρυσοσπάθης, ενώ ενεργό εμπλοκή στον απελευθερωτικό αγώνα είτε παρέχοντας ιατρικές υπηρεσίες, είτε μαχόμενοι, είχαν δεκάδες άλλοι πρακτικοί ιατροί (πίνακας 2).^{1,5,9,13,21,22,25} Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται τουλάχιστον μία γυναίκα, η Ελένη, σύζυγος του οπλαρχηγού Βάσου Μαυροβουνιώτη.

Στους πρακτικούς ιατρούς του Λιασκοβετσίου αναφέρεται, ιδιαίτερα, ο Γάλλος ιατρός και πρόξενος της Γαλλίας στην Ελλάδα C. Rouqueville, επισημαίνοντας τον ανταγωνισμό τους με τους Κεφαλλονίτες ιατρούς, οι περισσότεροι των οποίων ήταν απόφοιτοι Ιατρικών Σχολών της Ευρώπης.¹⁵

Πίνακας 2. Κατανομή των πρακτικών ιατρών που ενεπλάκησαν ενεργά στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821, κατά ονοματεπώνυμο και τόπο καταγωγής.

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
1	Αλμπέρτης Γεώργιος	Τήνος
2	Αμπρανίτης Τριαντάφυλλος	Ναύπακτος
3	Αρετάς Βασίλειος	
4	Αρετάς Γιαννάκος	
5	Γάβαρης Ιωάννης	Άρτα
6	Γένειας Γεώργιος	Άρτα
7	Γεωργίου Λάζαρος	Γαστούνη
8	Γιαννόπουλος Διονύσιος	Πύλος
9	Γιατράκος Ανδρέας	Άρνα Λακωνίας
10	Γιατράκος Γεώργιος	Άρνα Λακωνίας
11	Γιατράκος Ηλίας	Άρνα Λακωνίας
12	Γιατράκος Μιχαήλ	Άρνα Λακωνίας
13	Γιατράκος Νικόλαος	Άρνα Λακωνίας
14	Γιώργενας Παναγιώτης	Κύμη
15	Γκίκας Αθανάσιος	Δωρίδα
16	Γκίκας Θεόδωρος	Δωρίδα
17	Θεοφιλόπουλος Νικόλαος	Βυτίνα
18	Ιατρόπουλος Νικόλαος ή Γιατρούλας	Καλαμάτα
19	Ιατρόπουλος Παναγιώτης	Ανδρίτσαινα
20	Ιατρός Βασίλειος	Χαλανδρίτσα
21	Ιατρού Αλέξιος ή Δαγορίσιος	Υπάτη
22	Κάββας Μιχαήλ	Άργος
23	Καλλίνικος (Ηγούμενος Μονής Κανδύλας)	
24	Κανταράκης Γεώργιος	Οίτυλο
25	Καπιτσινάκης Χαράλαμπος	Λακωνία
26	Καστάνης Θεόδωρος	Λακωνία
27	Κόλλιας Ιωάννης ή Χόρμοβας	Χόρμοβο
28	Κουρκουτάς Παναγιώτης	Λακωνία

(συνεχίζεται)

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
29	Κυριακός Κωνσταντίνος	Χόρμοβο
30	Κωνοφάος Νικόλαος	Κέρκυρα
31	Λαμπράκης ή Λαμπρακάκος Νικόλαος	Πύλος
32	Λογοθέτης Λυκούργος ή Γεώργιος	Σάμος
33	Μαγιακλής Ιωάννης	Σπάρτη
34	Μαντζαρόπουλος Γεώργιος	
35	Μάντζας Μιχαήλ	Κερπινή
36	Μαυροβουνιώτου Ελένη, σύζυγος Βάσου	Σύρος
37	Μαυρογιάννης Α. Αντώνιος	Πάργα
38	Μελισσηνός Διονύσιος	Κέα
39	Μελισσηνός Νικόλαος	Κέα
40	Μεντώρος Αντώνιος	Τρίπολη
41	Μούρτζινος Παναγιώτης	Μάνη
42	Νικολαΐδης Χρήστος	Πολύγυρος
43	Νικολάου Αναστάσιος	Ήπειρος
44	Παναγιώτου Πέτρος	
45	Παπαγιαννόπουλος Αναστάσιος	Γορτυνία
46	Πελοπίδας Αναστάσιος	
47	Περδικάρης Ιωάννης	Προάστειο Καρδαμύλης
48	Πετιμεζάς Ανδρέας	Καλάβρυτα
49	Πετράκης Ανάργυρος	Αθήνα
50	Πράσινος Ιωάννης	Ιωάννινα
51	Σακελλαρίου Γεώργιος ή Λαμπριάδης	Κυνουρία
52	Σισίνης Γεώργιος	Γαστούνη
53	Σκαρπαλέζος Ιωάννης	Οίτυλο
54	Σούρτης Αθανάσιος	Αθήνα
55	Σταμουλάς Κωνσταντίνος	Σάμος
56	Σταυρόπουλος Ιωάννης	Ζατούνα
57	Στέφας	Ζάκυνθος
58	Φωτόπουλος Δημήτριος	Τρίπολη
59	Φωτόπουλος Ευθύμιος	Τρίπολη
60	Χόρμοβας Πέτρος	Χόρμοβο
61	Χρυσοσπάθης	

Κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι

Παράλληλα με τους επιστήμονες και τους πρακτικούς ιατρούς ασκούσαν ιατρικές πράξεις και χορηγούσαν φαρμακευτικά παρασκευάσματα, κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι.

Οι κομπογιαννίτες και οι τσαρλατάνοι ήταν ψευτογιατροί με ενδιαφέρον αποκλειστικά επικεντρωμένο στο οικονομικό όφελος και με τάση να περιαυτολογούν για τις θεραπευτικές τους επιτυχίες σε βαθμό τερατολογίας. Έφεραν ειδική ένδυση και κάλυπταν το κεφάλι τους

με σαμαροκάλπακο στο οποίο τοποθετούσαν, εμφανώς, φάρμακα πρώτης ανάγκης. Σε άλλες περιπτώσεις τοποθετούσαν τα φάρμακα σε σακούλες, τις οποίες κρεμούσαν σε εμφανή σημεία της ένδυσής τους και για το λόγο αυτό ονομάζονταν και σακουλαραίοι. Συνήθως είχαν ως συνοδεία έναν βοηθό, ο οποίος διαλαλούσε «γιατρούς! γιατρικά! βότανα για κάθε αρρώστια!», ενώ μεταξύ τους χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερη συντεχνιακή διάλεκτο.³¹

Οι κομπογιαννίτες και οι τσαρλατάνοι είχαν, επίσης, τα προσωνύμια «Βικογιατροί», όταν συγκέντρωναν βότανα από την κοιλάδα του Βίκου ή «Ματσοκάριδες» γιατί κρατούσαν ρόπαλο (mazuca), κυρίως για να αμύνονται από τις επιθέσεις των συγγενών του ασθενούς, σε περίπτωση αποτυχίας της θεραπείας που εφαρμόζαν.³²

Η θεραπευτική αγωγή που συνιστούσαν, απαιτούσε αφενός υλικά για την παρασκευή φαρμάκων, τα οποία ήταν σχεδόν αδύνατο να εντοπιστούν και αφετέρου υιοθέτηση οδηγιών ιδιαίτερα πολύπλοκων στην εφαρμογή τους, ώστε σε περίπτωση κακής έκβασης της ασθένειας η ευθύνη να βαρύνει τον ασθενή και τους οικείους του.

Στην απίθανη περίπτωση ίασης του ασθενή, που ήταν πάντα συμπτωματική, εδραιώνονταν η φήμη του κομπογιαννίτη, ο οποίος γινόταν πρόσθετα περιζήτητος, αλλά και πρόσθετα επικίνδυνος.³³ Ενδεικτικό γεγονός, που αναδεικνύει την κατάσταση, είναι η παρακάτω περιγραφή ενός περιστατικού από τον Max Raybaud:¹⁶

«Είδα μέσα στην μάχη, δια την οποίαν θα ομιλήσω, ένα νέον Έλληνα - Αλβανό, τραυματισμένον ανάμεσα κροτάφου και του δεξιού αυτιού, από ένα πυροβολισμό, του οποίου το βόλι εξήλθεν από το αριστερό μάτι. Ένας εμπειρικός γιατρός, ενδεδυμένος με ράκη, στερούμενος εργαλείων, φαρμάκων και γνώσεων, απέσπασε με ψαλλίδια αυτό το μάτι, το οποίον εκρατείτο ακόμη και επέρασε μίαν τεραστίαν κορδέλλα εντός του ειδεχθούς τούτου τραύματος. Ο ασθενής δεν είχε ούτε μια στιγμή πυρετό και εθεραπύθη μετ' ολίγον καιρό, μόνον το μάτι, το οποίον του απέμεινε είχε πειραχθή εσωτερικώς, έμεινε σχεδόν τυφλός. Εν τούτοις ο τσαρλατάνος απέδωσεν εις την τέχνη του, αυτή την περίφημον θεραπείαν, η οποία δεν ήτο πιθανώς παρά η ευεργεσία μιας μεγάλης νεότητας, ενός πολύ καθαρού αίματος και μιας εξαιρετικής κράσεως και η φήμη του ηυξήθη μέχρι σημείου, ώστε όταν τον συνήντησα εξήμισον αργότερα εις το Άργος, ήτο κομψότατα ενδεδυμένος, ανεβασμένος επί ενός λαμπρού αλόγου Συρίας και περιεστοιχίζετο από πολυαριθμούς υπηρέτας».

Υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη

Η παρεχόμενη υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη, κατά την περίοδο της εθνικής παλιγγενεσίας, ήταν ανάλογη με το υφιστάμενο επίπεδο των ιατρικών γνώσεων της εποχής. Ιατρικές πράξεις και διαδικασίες όπως είναι η χορήγηση αναισθησίας, η μετάγγιση αίματος, η ασηψία, η αντισηψία και άλλες, ήταν παντελώς άγνωστες και η συνεισφορά του υγειονομικού προσωπικού στην περίθαλψη των τραυματιών και των ασθενών υποτυπώδης.

Στα πεδία των μαχών οι ελαφρά τραυματισμένοι ετύγχαναν φροντίδας, επί τόπου, από τους συμπολεμιστές τους, ενώ οι φέροντες βαριά τραύματα διακομίζονταν προς νοσηλεία σε μοναστήρια όπως η Μονή του Ομπλού, της Βελανιδιάς και άλλες και αργότερα σε υποτυπώδη νοσοκομεία, τα οποία εν τω μεταξύ είχαν αρχίσει να συγκροτούνται.¹⁶

Η φροντίδα των τραυμάτων περιλάμβανε καθαρισμό της εξωτερικής τους επιφάνειας με ρακή και εισαγωγή στο εσωτερικό τους αλοιφής παρασκευασμένης από λεύκωμα αυγού αναμεμιγμένου με κοινό λάδι και ρακή. Στη συνέχεια ετίθετο επί του τραύματος αλοιφή παρασκευασμένη από σαπούνη και ρακή και ακολουθούσε, κατά διαλείμματα η επίβρεξή του με ρακή, που φαίνεται ότι ήταν θεραπευτικό μέσο συνεχούς χρήσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις απολύμαναν την πληγή με καυτό λίπος, όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Μακρυγιάννης:³⁴

«...Της έβγαλα το παλούκι από το ποδάρι της και το ζεμάτισα με ξύγκι. Όμως έγινε τούμπανο...».

Η επίδεση του τραύματος, ανεξάρτητα του βαθμού της σοβαρότητάς του, πραγματοποιείτο με ταινίες υφάσματος και μικρά καλάμια ή νάρθηκες κατασκευασμένους από ξύλο ή ναστόχαρτο.³⁵

Για την αιμόσταση των μεγάλων αγγείων χρησιμοποιείτο πυρακτωμένο σίδηρο, για την αιμόσταση των τριχοειδών οινόπνευμα, ενώ για τον έλεγχο των αιμοπτύσεων λόγω τραυμάτων του θώρακα χορηγείτο ζεσταμένο κρασί αναμεμιγμένο με κοινό βούτυρο.³⁵

Για τη συρραφή τραυμάτων, εκτός της κλασσικής τεχνικής με τη χρήση βελόνας και κοινής κλωστής, αναφέρεται από το Στρατηγό Μακρυγιάννη στα «Απομνημονεύματά» του, η χρήση κεφαλών μυρμηγκων:³⁴

«...Του ρίχτηκαν οι Τούρκοι απάνω του, παίρνει ένα γιαταγιάνη Τούρκικον και σκοτώνει τέσσερους· κι εκεί όπου τον πολεμούσαν του δίνουν μίαν μαχαιριά εις την κοιλιά και σκοτώνει τον Τούρκον και με το μαχαίρι εις την κοιλιά ήρθε εκεί όπου είμαστε εμείς εις το ταμπούρι. Και δεν του πειράξαμε το μαχαίρι· με τούτο εις την κοιλιά τον πήγαμε εκεί οπούταν οι ειδικοί μας και ήταν ο γιατρός· και τόβγαλε το μαχαίρι και με των μερμήγκων τα κεφάλια τούρραψε την κοιλιά. Και τράβηξε ο καημένος κοντά ένα χρόνο να γιατρευτεί. Γέρευε και πάλι ξηλώνεται κι έβγαϊναν οι κοπριές από την κοιλιά οπούταν η πληγή. Και ζει τώρα και δεν έχει ψωμί να φάγει...»

Για τη συγκεκριμένη πρακτική της συρραφής των τραυμάτων ο Γιάννης Βλαχογιάννης σημειώνει τα εξής:³⁴

«Η δια των κεφαλών των μυρμηγκων ραφή τραυμάτων, γνώριμος τοις εμπειρικοίς ιατροίς των χρόνων εκείνων, γίνετο ως εξής: Προσαγόμενοι μεγάλοι ζωντανοί μέρμηγκες, έδακνον τα χείλη του τραύματος, κεκλεισμένα, αμέσως δι' αποκοπτομένου του σώματος αυτών, έμενεν η κεφαλή σχηματίζουσα ούτω βελονιάν ικανώς ισχυράν».

Η θεραπευτική προσέγγιση παθολογικών καταστάσεων είχε χαρακτήρα εμπειρικό και υποτυπώδη. Ενδεικτικά αναφέροντας, οι συστάσεις για την αντιμετώπιση των πυρετών αφορούσαν σε μαλάξεις με λάδι και για τις γριπώδεις συνδρομές χορήγηση αφεψήματος ξηρών σύκων και ξυλοκεράτων ή ζεσταμένου κρασιού με πιπέρι.^{16,33}

Για την αντιμετώπιση των οιδημάτων και των μολώπων χρησιμοποιείτο ζεστό βούτυρο, για το οποίο ο Φωτάκος, υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, αναφέρει τα εξής:²²

«...Αποφασίσαμεν λοιπόν και τον εποτίσαμεν βούτυρον ζεστόν· τούτο εις την Πελοπόννησον είναι γνωστό ως ιατρικόν, όταν πέσει και δεν έχει έξωθεν του σώματος πληγήν, αλλά μώλωπας. Αφού δε έπια ζεστόν βούτυρον, έπειτα τον εβάλαμεν εις ένα μέρος δια να μην τον φυσάει αέρας, και του ερρίψαμεν δια σκεπάσματος δυο καπότες... Το βάρος αυτό και το βούτυρο, το οποίον άναψε μέσα του, έφερεν ιδρώτας πολλούς και δι' αυτών έφυγαν από το κορμί του τα ζουπήματα».

Τα φάρμακα, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι επιστήμονες ιατροί και πολλοί από τους εμπειρικούς, ήταν κυρίως δρόγες (αλόη, θεριακή, κάρδαμο, κίνα, πιπερόριζα, σαμπούκο, σαρκοτρόφι, σίλφιο κ.ά.), η χρήση των οποίων ανάγεται στην εποχή του Διοσκουρίδη και η εντόπισή τους είναι εύκολη στη χλωρίδα της ελληνικής υπαίθρου.²³ Ήταν, επίσης, ορισμένες φαρμακευτικές και χημικές ουσίες (άλας αψινθίας, βόραξ, γόμμα Αραβική, εμετική τρυξ, μίνιον, νίτριον, οξύμελι κ.ά.) και διάφορα σκευάσματα (balsamo di Tolu, elixir proprietatis, laudano di Barbaro κ.ά.), τα οποία προμηθεύονταν, όταν είχαν τη δυνατότητα, από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τα Επτάνησα και την Τεργέστη.²⁷

Εκτός των προαναφερθέντων δρογών, φαρμακευτικών και χημικών ουσιών, παρασκευάζονταν και ορισμένα φάρμακα βασισμένα σε μυστικές συνταγές, κυρίως από διάφορους εμπειρικούς γιατρούς, κομπογιαννίτες και τσαρλατάνους, οι οποίοι μετέδιδαν το μυστικό της σύνθεσης και της παρασκευής μόνο στους απογόνους τους.³¹

Ως υπνωτικό χρησιμοποιείτο το αφιόνι, για το οποίο το ΙΕ' άρθρο του συμφωνητικού, που υπέγραψαν οι αρχηγοί της Φρουράς του Μεσολογγίου πριν από την ηρωική έξοδο, αναφέρει:¹

«...Τα μικρά παιδιά όλα να τα ποτίσουν αφιόνι οι γονείς, άμα σκοτειδιάσει για να μη κλαίνε».

Για τα οιδήματα των κάτω άκρων χρησιμοποιείτο αλατόνερο, για το οποίο ο Κανέλλος Δεληγιάννης αναφέρει στα «Απομνημονεύματά» του, τα εξής:⁹

«...Απηυδισμένοι λοιπόν ημείς, από είκοσι ωρών οδοιπορίαν πεζοί, επέσαμεν ημιθανείς, ώστε δεν ηδυνάμεθα ουδείς τους πόδας μας να πατήσουμε, καθ' ότι ήτον πρησμένοι· και εκάμαμεν σαλαμούραν με αλάτι και τους επαστώσαμε».

Ως εμετικό χρησιμοποιούνταν «κόκοι τάταρον», οι οποίοι φαίνεται ότι ήταν υπέρ του δέοντος δραστικοί, τουλάχιστον για τον Αθανάσιο Κανακάρη, το θάνατο του οποίου ο Κ. Δεληγιάννης περιγράφει ως εξής:⁹

«...Αλλά κατά δυστυχίαν της πατρίδος εις εκείνην την εποχήν ευρισκόμενος ο Θάνος Κανακάρης, Αντιπρόεδρος της Διοικήσεως, εις την Ερμιόνην με το Εκτελεστικόν και ησθενήσας ολίγον προσεκάλεσαν επί καλή τη πίστει ως ιατρόν, να τον επισκεφθεί τον Κωλέτην. Αυτός δε, ως ελέγετο τότε, του έδωσε δέκα κόκκους τάταρον εμετικόν κι εντός 24 ωρών απεβίωσεν από θάνατον οδυνηρόν της δυσεντερίας με πόνους τρομερούς εις το στόμαχον και εις τα έντερα. Και πολλοί εκ των ευρεθέντων τότε εκεί, ειδήμονες άνθρωποι, διαβεβαίουν ότι εκ προθέσεως του έδωκεν αυτό το εμετικόν και τον εδηλητηρίασεν».

Μια χαρακτηριστική εικόνα της τραγικής κατάστασης που επικρατούσε στο πεδίο της περίθαλψης των τραυματιών του Αγώνα, παρέχει ο Χρ. Βυζάντιος, ο οποίος περιγράφοντας την εκστρατεία του Φαβιέρου στην Κάρυστο, αναφέρει τα εξής:³⁶

«...Οι πληγωμένοι ενταύθα υπέστησαν τα πάνδεινα, διότι ουδείς εφρόντιζε περί της μεταφοράς αυτών εις το στρατόπεδον, όπερ έκειτο ου μακράν από του τόπου της εφόδου, ήτοι ενός τετάρτου της ώρας. Οι πληγωμένοι όθεν επορεύοντο εκείσε, όπως εδύναντο άλλοι μεν συρόμενοι, άλλοι δε βοηθούμενοι υπό των τυχόντων προσήρχοντο προς τον εκεί χειρούργον. Το δε θέαμα της πρώτης βοήθειας των πληγωμένων παρά του αρχιχειρούργου Τράιβερ ήτο φρικώδες. Περίπου διακόσιοι πληγωμένοι, κείμενοι εκτάδην εντός περιβολίου λεμονεώνος εξέβαλλον γοεράς φωνάς, ιδίως οι πληγωμένοι εκ σφαίρας πυροβόλων. Εκεί φύλλον θύρας έκειτο επί πετρών, χρησιμεύον ως τράπεζα, επ' αυτής δε στρατιώται τινες του πυροβολικού, ων ως ερρέθη εν τη ιστορία, οι άξονες των πυροβόλων είχαν θραυσθή, ελάμβανον ανά ένα των πληγωμένων χερσί τε και ποσί και κατέκλινον αυτόν επί της ούτω κειμένης τραπέζης. Ο δε ειρημένος αρχιχειρούργος, έχων ανασεσυρμένας τας χειρίδας του ιματίου του και κρατών μάχαιραν ανά χείρας, όλως καθημαγμένος έτεμνεν ανηλεώς τα προσβληθέντα μέλη του πληγωθέντος και είτα επέδενε ταύτα. Ανασυρομένου τούτου εκ της τραπέζης ετίθετο άλλος και ούτω καθεξής· άπαντες οι δυνηθέντες ή, κάλλιον ειπείν οι ευτυχήσαντες να έλθωσιν εκείσε, ελάμβανον την πρώτην βοήθειαν των πληγών των, ως ελάβομεν και ημείς αυτοί».

Επιπρόσθετα, η έλλειψη φαρμάκων και υγειονομικού υλικού ήταν συχνότατη. Ο φροντιστής της Δυτικής Ελλάδος Γιαννάκης Δροσίνης σε έγγραφό του προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη αναφέρει:³⁷

«...Χρήματα δεν έχομεν ούτε οβολόν δια να προφθάσωμεν καν τους πληγωμένους, όχι με τίποτες άλλο ειμή με κρασί δια να πλύνουν τας πληγάς των».

Προς την ίδια κατεύθυνση οι πολιορκημένοι στην Ακρόπολη Αθηνών αναφέρουν σε έγγραφό τους προς τη Διοίκηση, με ημερομηνία 17-02-1827, τα εξής:³⁸

«...Οι άρρωστοι αποθαίνουν αδίκως με το να μην έχουν τα αναγκαία τους· σχεδόν τίποτε, τόσο και λαβωμένοι δεν έχουν ούτε αλοιφή ούτε ξαντό, ούτε δεσίματα, αλλά βρωμίζουν και αποθαίνουν...».

Τα προαναφερθέντα αναδεικνύουν τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την περίοδο της επανάστασης του 1821 στο πεδίο της υγειονομικής περίθαλψης και φροντίδας των αγωνιστών της ελευθερίας. Για το λόγο αυτό η ευχή «Καλό βόλι» εξέφραζε, συν τοις άλλοις, και την επιθυμία για ένα γρήγορο, ανώδυνο και ηρωικό θάνατο.

Η Υγειονομική Υπηρεσία του τακτικού στρατού

Ο τακτικός στρατός του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους συνεστήθη με το Νόμο αρ. 8/01-04-1822. Η πρώτη στρατιωτική μονάδα που συγκροτήθηκε, βάσει του συγκεκριμένου νόμου, ήταν το 1^ο Σύνταγμα Βαρέως Πεζικού, στο οποίο τοποθετήθηκε ως ιατρός ο Γερμανός Heinrich Trieber.^{23,39}

Τον Απρίλιο του 1822 συνεστήθη το Τάγμα των Φιλελλήνων με ιατρό το Γερμανό Johann Daniel Elster και με βοηθό του το Δανό Friedrich Johannsen.⁴⁰ Οι δύο αυτοί Φιλέλληνες ιατροί συγκρότησαν στο Μεσολόγγι πρόχειρο νοσοκομείο, στα πλαίσια της προετοιμασίας της εκστρατείας προς την Ήπειρο το 1822. Το νοσοκομείο αυτό λειτούργησε αρχικά με χορηγίες Φιλελλήνων της Ελβετίας, το έτος 1824 με χορηγίες του Λόρδου Βύρωνα και φαίνεται ότι διατηρήθηκε σε λειτουργία μέχρι την έξοδο του Μεσολογγίου το 1826, υπό τη Διεύθυνση του Ελβετού ιατρού Johann Jakob Meyer.³⁹

Τον Ιανουάριο του 1823 συνεστήθη η Γερμανική Λεγεώνα, στην οποία αναφέρεται ότι τοποθετήθηκε ως ιατρός ο Γερμανός Johann Knoeffel, ενώ μετά τη διάλυση του Τάγματος των Φιλελλήνων συγκροτήθηκε η ολιγάριθμη Λεγεώνα των Φιλελλήνων, στην οποία υπηρέτησε ως ιατρός αρχικά ο H. Trieber και στη συνέχεια ο K.F. Bojons.⁴¹

Το 1824 ανέλαβε τη Διοίκηση του τακτικού στρατού ο συνταγματάρχης και ιατρός Παναγιώτης Ρόδιος, ο οποίος ενδιαφερόμενος για τη δημιουργία υποδομών περίθαλψης των τραυματιών, πρότεινε την ίδρυση συστηματικού στρατιωτικού νοσοκομείου στο Ναύπλιο. Την ίδια περίοδο ως ιατρός του τακτικού στρατού υπηρέτούσε ο H. Trieber, ο οποίος το 1826 ανέλαβε τη θέση του ιατρού του στρατού της Ρούμελης υπό τον Γεώργιο Καραϊσκάκη.²³

Στο στρατόπεδο της Σαλαμίνας ο Trieber συνέστησε πρόχειρο νοσοκομείο, το οποίο εγκαταστάθηκε στη Μονή της Φανερωμένης και κάλυπτε τις ανάγκες νοσηλείας τόσο των ανδρών του Καραϊσκάκη, όσο και των ανδρών του τακτικού στρατού, που εν τω μεταξύ είχε στρατοπεδεύσει στα Μέγαρα.²³

Στη Σαλαμίνα ο Trieber αντικαταστάθηκε από το Γερμανό ιατρό E. Borman, ο οποίος υπηρέτησε ως ιατρός και στο νέο τακτικό στρατό μετά το 1833.

Από το μήνα Μάρτιο του 1829 και μετέπειτα διορίστηκαν ως ιατροί του τακτικού στρατού οι εξής:³⁸

- α. Ως ιατρός του Συντάγματος Πυροβολικού: Ο Henri Dumont από την Ελβετία.
- β. Ως ιατρός Τάγματος: – Ο Στυλιανός Αιμίλιος από τη Λέσβο.
  - Ο Χρονίας Δροσινός από τα Αμπελάκια.
  - Ο Στέφανος Κρίτης από την Κέρκυρα.
  - Ο Αντώνης Πολυλάς από την Κέρκυρα.
- γ. Ως ιατρός του Ιππικού: Ο E. Borman από τη Γερμανία.
- δ. Ως ιατρός του νοσοκομείου στο Ναύπλιο: Ο Friedrich Huebel από τη Γερμανία.

Εκτός των προαναφερθέντων, διορίστηκε ως Διευθυντής του Στρατιωτικού Φαρμακείου στο Ναύπλιο ο Γερμανός φαρμακοποιός Adolf Mann.

Οι Έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες ιατροί, που στελέχωσαν τον τακτικό στρατό του ελεύθερου ελληνικού κράτους, προσέφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες για την ευόδωση του απελευθερωτικού Αγώνα. Παρά το γεγονός ότι ήταν ολιγάριθμοι, διέθεταν ελάχιστα μέσα, εργάζονταν υπό αντίξοες συνθήκες και είχαν ως πρόσθετο βάρος το υφιστάμενο χαμηλό επίπεδο δημόσιας υγείας και τις ιδιόμορφες κλιματολογικές συνθήκες, που επικρατούσαν στις εμπόλεμες ζώνες, απέδωσαν έργο υπεύθυνο και αξιομνημόνευτο.

Σχόλιο

Ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821 διεξήχθη κάτω από αντίξοες συνθήκες και με συνεχή αναδιάταξη δεδομένων, τα οποία συνδυαστικά με τον ιδιόμορφο χαρακτήρα των Ελλήνων απειλούσαν συνεχώς την ευόδωση της πορείας του.

Εξ ανάγκης οι προτεραιότητες αφορούσαν στην κάλυψη των στρατιωτικών και δημοσιονομικών αναγκών και ελάχιστα στην αντιμετώπιση θεμάτων δημόσιας υγείας, υγειονομικής περίθαλψης και ιατροκοινωνικής πρόνοιας.

Η Υπηρεσία Επιμελητείας η οποία συγκροτήθηκε αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης, ώστε να διασφαλιστεί ο εφοδιασμός σε όπλα, πολεμοφόδια και τρόφιμα, καθώς και η τακτικότητα της μισθοδοσίας των ενόπλων, ελάχιστα ασχολήθηκε με την τροφοδοσία σε υγειονομικό υλικό και φάρμακα. Όταν, μάλιστα, κατά την πορεία του αγώνα οι εισροές πόρων ελαχιστοποιήθηκαν, τότε κατέστη ελλιπέστατη έως ανύπαρκτη η διοικητική μέριμνα στα πεδία της σίτισης και της υγειονομικής περίθαλψης.

Τα προαναφερθέντα δικαιολογούν τις ανεπαρκείς υποδομές νοσηλευτικής φροντίδας, τον περιορισμένο αριθμό του υγειονομικού προσωπικού και τις σοβαρές ελλείψεις σε φαρμακοεπιδεσμικό υλικό, αναδεικνύοντας παράλληλα τη δύναμη ψυχής των ιατρών εκείνων που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον αγώνα. Κυρίως, όμως, αναδεικνύουν την πίστη του σκλαβωμένου γένους για το όραμα της ελευθερίας, το οποίο με τις στερήσεις, τους αγώνες και το αίμα έγινε πράξη, επιβεβαιώνοντας τους στίχους:

*«...Η μεγαλοσύνη στα Έθνη δεν μετριέται με το στρέμμα,
με της καρδιάς το πύρωμα μετριέται και το αίμα».*

Βιβλιογραφία

1. Κόκκινος Δ. Η Ελληνική Επανάσταση. Αθήνα, 1931.
2. Θεοφανίδης Ι. Ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1824-1826. Αθήνα, 1932.
3. Φίνλεϋ Γ. Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Αθήνα, 1965.
4. Δημακόπουλος Γ. Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν επανάστασιν 1821-1827. Αθήνα, 1961.
5. Παπαγεωργίου Ι. Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των αγωνιστών του 1821. Ηράκλειο, 1965.
6. Αγαπητός Α. Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821. Πάτρα, 1877.
7. Σμοκοβίτης Α. Οι συνθήκες υγιεινής στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Θεσσαλονίκη, 1972.
8. Οικονόμου Μ. Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και ο Ιερός των Ελλήνων Αγών. Αθήνα, 1873.
9. Δεληγιάννης Κ. Απομνημονεύματα. Αθήνα, 1957.
10. Άννινος Μπ. Ιστορικά σημειώματα. Αθήνα, 1925.
11. Σπυρομήλιος. Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου. Αθήνα, 1957.
12. Μίχος Α. Απομνημονεύματα. Αθήνα, 1883.
13. Κασομούλης Ν. Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833). Αθήνα, 1940.
14. Μελάς Σ. Ο Γέρος του Μοριά. Αθήνα, 1957.
15. Rouqueville FCHL. Histoire de la regeneration de la Grece: Comprement le precis des evenements depouis 1740 jusque en 1824. Paris, 1824.
16. Πουρναρόπουλος Γ. Ιατρική και Ιατροί κατά την Εθνεγερσίαν. Νέα Εστία, 1970.
17. Βακαλόπουλος Α. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία, Τόμος Β'. Θεσσαλονίκη, 1961.
18. Πουρναρόπουλος Γ. Έλληνες και Ξένοι Ιατροί κατά την Επανάστασιν του 1821. ΔΙΕΑ, 1953.
19. Παναγιωτάκος Π. Οι Έλληνες Ασκληπιάδαι. Αθήνα, 1953.
20. Αραβαντινός Σ. Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας. Ιωάννινα, 1960.
21. Π.Π. Γερμανός. Απομνημονεύματα. Αθήνα, 1956.
22. Χρυσανθόπουλος Φ. (Φωτάκος). Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών. Φιλολογικά Χρονικά, 1960.
23. Τράιμπερ Ε. Αναμνήσεις από την επανάστασιν του 1821. Αθήνα, 1960.
24. Αλιβιζάτος Κ. Η συμβολή των Κεφαλλήνων Ιατρών εις την επιστήμην και εις τον Εθνικόν αγώνα. Ηώς, 1962.
25. Κωνσταντίνου Γ. Η Ιστορία των Στρατιωτικών Νοσοκομείων στη Νεότερη Ελλάδα. Θεσσαλονίκη, 2010.
26. Λαμπρινίδης Μ. Του Πασχάλη τα χάπια. Ημερολόγιο Σκόκου, 1915.
27. Εμμανουήλ Ε. Ιστορία της Φαρμακευτικής. Αθήνα, 1948.
28. Βασιλείου Π. Η Επισκοπή Λίτζας και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας: Με τους Επισκόπους της και με σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των Μοναστηριών και των Σχολών της. Αθήνα, 1960.
29. Αθανασόπουλος Α. Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821. Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά, 1965.
30. Παϊδούσης Μ. Η Ιατρική εις την Χίο κατά τοις τελευταίους αιώνας (1600-1900). Αργέντης 1939, 2.
31. Εμμανουήλ Ε. Ιατροσόφια και Τσαρλατάνοι. Αρχαία Φαρμακευτικής, 1938, 3.
32. Πατσέλης Π. Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου. Ιωάννινα, 1952.
33. Καμπούρογλου Δ. Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία. Τόμος Γ'. Αθήνα, 1900.

34. Μακρυγιάννης Ι. Απομνημονεύματα. Αθήνα, 1957.
35. Κούζης Α. Η Ιατρική κατά τον Αγώνα. Αρχαία Ιατρικής. Τόμος Γ'. Αθήνα, 1907.
36. Βυζάντιος Χ. Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833. Αθήνα, 1956.
37. Αρχαία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου. Τόμος Δ', σελ.: 570-571.
38. Μαμούκας Α. Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. Τόμος Στ'. Αθήνα, 1841.
39. Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων. Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα. Αθήνα, 2000.
40. Βυζάντιος Χ. Ιστορία του Τακτικού Στρατού. Αθήνα, 1837.
41. Δημακόπουλος Γ. Η επί του Αγώνος υπέρ της Δημόσιας Υγείας ασκηθείσα κυβερνητική πολιτική. Επιστημονική Επετηρίς της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Αθήνα, 1972.